

1. ЦЕРКВА В XI–XIII СТ. І ХРЕСТОНОСНИЙ РУХ

*«І ось викрики „Dieu li volt!”
почали ширитися в натовпі»*

Родні Старк

Християнство, відтепер поділене на дві Церкви, що змагалися за паству та право гарантувати чистоту доктрини, зберігало виняткову роль у європейському суспільстві. Завершилася доба міграцій, започаткувалися європейські династії. Держави формувалися й розпадались, їхні кордони були мінливими, володарі могли не знати говірок своїх підлеглих. Самоідентифікація більшості населення залишалася традиційною, прив'язаною або до місця походження, або до професійної діяльності чи належності до певної соціальної верстви. Але до початку II тисячоліття більшість території Європи вже була християнською. Серед безлічі етносів, говорів та говірок, культурних традицій та вподобань єдиною спільною ідентичністю, яку поділяло майже все населення від Атлантики до просторів Східноєвропейської рівнини й від північних морів до Кавказу, була належність до Христової Церкви. За цією належністю майбутні європейці визначали межу між «своїми» й «чужими»: мусульманами на сході чи південному заході, юдеями всередині континенту, язичниками північного сходу Європи.

Ця спільна ідентичність підсилювалася духом мілленіаризму на межі тисячоліть. Очікуване в тисячному році друге пришествя не відбулося. Життя продовжувалося: християни повинні були жити в новому тисячолітті, переосмислити свою віру. Ментальна присутність другого пришествя Христа та обіцяного Суду зміцнювала зв'язок вірних із Церквою як єдиною посередницею у справі спасіння, але також сприяла виходу релігійності поза замкнене коло кліриків, поширенню її на мирян. Криза відносин між світською та релігійною владами, боротьба за інвеституру, діяльність папи Григорія VII і клонійців пожвавили монаші та релігійні рухи, спричинили нову хвилю побожності, пошуків глибших форм і проявів духовності. Зміцненню позицій Церкви сприяли також своєрідна монополія на освіченість, яка склалася в попередні століття, розвиток теології, канонічного права та опіка, яку Церква надавала освіті. Переклади, богословські трактати, історичні хроніки, двірцева документація – все це перебувало у сфері відповідальності діячів Церкви, чим підсилювалася теоцентричність знання та сприйняття усїєї світобудови.

Змінювався характер західного монашества. Одним зі свідчень змін були цистерціани – напрям як чоловічого, так і жіночого монашого руху, що виник в XI ст. як відгалуження від чину бенедиктинців. Цистерціани наголошували на важливості милосердя та допомоги нужденним, постійної праці, самодостатності своїх спільнот, а також на освіті та інтелектуальній діяльності. Вони

спричинилися до розвитку культури, зокрема архітектури й технологій, уславилися своїми збірками манускриптів. У наступних століттях вони прийняли назву бернардинці, віддаючи в такий спосіб шану впливовому діячеві цистерціан Бернарду з Клерво.

Помітні й зміни характеру папської курії, які відбулися у ці століття. Кількість організаційних, фінансових та адміністративних справ, до яких були залучені найвищі провідники Католицької Церкви, постійно зростала. Це позначилося як на розвитку курії, так і на ставленні до неї нових монархій і мирян. Папи того часу відрізнялися від попередніх духовних лідерів, більше зосереджених на справах віри. До прикладу, св. Берnard (роки життя: 1090–1153) нарікав на папу Євгенія III (1145–1153), якого він сам протегував, зауважуючи, що папська побожність поступалася його адміністративній активності.

Розвиток західної християнської (інші варіанти – Римської, Латинської, Католицької) Церкви розвинутого середньовіччя найчастіше асоціюють з іменем Іннокентія III (1198–1216) – папи, який, наслідуючи традицію Григорія VII, прагнув зміцнення Церкви, врегулювання відносин із владою Священної Римської імперії та відновлення духовної зверхності над нею. Під орудою Іннокентія III 1215 р. відбувся IV Латеранський собор, позначений впливом کلунійського руху. Собор затвердив важливі положення щодо цер-

IV ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР

ковної ієрархії та питань доктрини, зокрема доктрину про трансубстантацію (присутність істинної крові й тіла Христового у вині й хлібі

Божої Вечері під час Таїнства Євхаристії). Наголошуючи, що лише посвячення в сан дає силу здійснювати таїнство причастя, ця доктрина зміцнювала авторитет священства. Собор проголосив обов'язковість щорічної сповіді й причастя для християн. Цей собор прийняв рішення стосовно вирізнення мусульман та юдеїв із загальної християнської спільноти. Нехристияни втрачали можливість обіймати будь-які офіційні посади. Окремим каноном Собору (пункт 68) їх зобов'язували носити одяг, за яким їх було би легко відрізнити. Мотивацією особливого дрес-коду була потреба уникати міжрелігійних шлюбів християн з іновірцями. Деякі дослідники висловлювали припущення щодо наміру Церкви вирізнити юдеїв задля їх офіційного захисту Церквою від агресії з боку християнського суспільства. Насправді ж у часи хрестоносного руху, Реконквісти та боротьби з еретиками це нерідко призводило до протилежного наслідку.

Іннокентій III, прагнучи зміцнити зв'язок Церкви з рухами мирян, санкціонував діяльність нових монаших чинів. У 1202 р. з його благословення розпочав діяльність Орден мечоносців (або Лівонський орден), завданням якого було поширення впливів Римської Церкви в Північно-Східній Європі, зокрема серед пруссів, лівонців та інших народів Балтики. Осібне місце займали два нові ордени – францисканів (францисканців) і домініканів (домініканців), які

об'єднали т. зв. жєбручих мандрівних монахів. Ці монахи ставали все більш популярними. Вони не обмежувалися лише життям у монастирях, виходили поза мури, мандрували, проповідували, працювали, щоби утримувати себе. Вони мали тісні контакти з різними групами населення, зокрема тими, котрі

НОВІ МОНАШІ ЧИНИ

найбільше цікавилися духовністю, але мали не цілком ортодоксальні погляди. Серед таких траплялися еретичні спільноти, невеликі секти. Тому прийняття жєбручих монахів до лона Церкви виконувало подвійну мету: повернути до офіційної Церкви деякі еретичні рухи та подолати популярність тих, що не надавалися на таке навернення з теологічних причин. Популярність нового чернецтва була дуже великою, по-перше, через його тягу до витоків християнства, яке поділяли й деякі еретичні спільноти, а по-друге, через їхній аскетичний спосіб життя та високу духовність.

Францисканський орден заснував 1209 р. Джованні ді П'єтро ді Бернардоне, син заможного умбрійського торговця китайським шовком. Іннокентій III у 1210 р. визнав новий орден, а в 1223 р. було затверджено його устав. Джованні, відомий як святий Франциск з Ассізі (1182–1226), став одним з найбільш шанованих християнських святих. Від своїх послідовників, а радше побратимів, міноритів (менші брати) він очікував простоти, корисних діл, покаяння, проповідував послух щодо офіційної Церкви. Його випадок став першим офіційно задокументованим Церквою прикладом появи на тілі людини стигматів – незникнених ран у місцях, що відповідали ранам на тілі Ісуса перед його стратою на хресті. Після смерті Франциска брати-мінорити тримали його тіло на підвищенні, побоюючись, з одного боку, звинувачень у чаклунстві через його стигмати, а з другого, намагаючись врятувати тіло від розкрадання на святі реліквії. Цей приклад демонструє, між іншим, присутню диверсивність поглядів на святість тіла: попри загальну популярність почитання мощей і святих реліквій існувало усвідомлення того, що тіло святої людини має залишатися в цілості, що цілим воно є більшою святинею, ніж поділене на фрагменти. Подібні уявлення підкріплювали й священні тексти: тіло самого Христа не залишилося на місці поховання, а його Мати після успіння була взята до небес зі своїм тілом. Григорій IX канонізував святого Франциска через два роки після його смерті, водночас засвідчуючи важливість нового монашого руху як чинника впливу на мирян. Однак, через два роки після канонізації заповіт св. Франциска, що діяв як устав ордену, було скасовано. Безкомпромісність цього документа, його емпатія до світу, наголос на аскетизмі, потребі виходу поза мури монастирів, не надто поєднувались із політикою тогочасної Церкви. У доцільності крайньої аскези сумнівалися й деякі францискани (серед них, наприклад, генерал ордену 1257–1274 рр. св. Бонавентура). Це спричиняло розколи. У XIV ст. радикальну гілку так званих духовних францисканів (послідовних прихильників св. Франциска)

навіть відлучили від Церкви. Однак францискани залишилися впливовою й мобільною спільнотою з виразною місійною програмою. Невдовзі після заснування ордену їхні осередки вже були відомі на Русі. Джерела свідчать про те, що францискани брали участь у дипломатичних контактах, зокрема під час перемовин Данила Романовича з Римом. Орден подарував світові таких богословів-інтелектуалів, як Бонавентура, Роджер Бекон, Вільям Оккам, Гійом де Рубрук, Дунс Скот та інші. У його діяльності помітну роль відіграла жіноча гілка, яку заснувала свята Клара з Ассізі. Свята Єлизавета Угорська, донька короля Андраша II та двоюрідна бабуся короля Русі Юрія Львовича, через своє ставлення до вбогих та належність до францисканського чину стала своєрідним символом діяльної любові до ближніх, її пошановували не лише католики, але в пізніші століття і протестанти.

Домініканський орден, або Орден проповідників заснував іспанський монах Домінік (святий Домінік) у 1216 р. Орден об'єднав братів-проповідників та отримав назву від імені засновника (хоча побутувала й версія, що самі монахи називали себе «псами господніми» – «domini canes»). Вони підлягали безпосередньо папі, проповідували, вели боротьбу з еретиками, були залучені до діяльності інквізиції (церковна структура розслідувань та суду з питань віри). Домінікани перетворилися на провідну інтелектуальну силу, до цієї спільноти належав один із найвизначніших богословів середньовіччя Тома Аквінський (помер у 1274 р., канонізований 1322 р.). У добу Ренесансу (Ренессансу) домінікани уславилися не лише як богослови (наприклад Савонарола), але і як видатні мистці, зокрема Фра Анджеліко, Фра Бартоломео та інші. Як і францискани, домінікани швидко поширювалися, зокрема й у православному середовищі. Відомо, що в 1233 р. було засновано домініканський монастир під Києвом.

Діяльність нових чинів сприяла поглибленню інтелектуалізму, зростанню інтересу до ранньохристиянської та пізньоантичної філософської спадщини. У справі зміцнення впливу Церкви на мирян жебручі монахи спиралися на так звані «треті» ордени (чини), або терціаріїв, які діяли серед мирян. Усі ці заходи допомогли контролювати світську побожність та утримувати її в рамках офіційної Церкви у період піднесення релігійності суспільства.

Початок II тисячоліття був позначений процесами та явищами, у яких переплелися релігійна та соціальна складові. Таке поєднання в особливий спосіб проявилось в хрестоносному русі. Хрестові походи, які розпочалися як священна війна між християнами та мусульманами, являли собою й християнський військово-колонізаційний рух, який став винятковим явищем в історії Європи і за розмахом, і за тривалістю, і за наслідками. Він розгорнувся в Західній Європі на піку кльонійського руху, відзначався амальгамою високої духовності й військової відваги, месіанства і фанатизму, політичної амбітності й навіть звичайної людської безпорадності.